

Алла ДМИТРЕНКО

Луцьк

ЗБИРАННЯ ТРАВ І АРХАЇЧНІ ЕЛЕМЕНТИ СВІТОГЛЯДУ ПОЛІЩУКІВ

Збиральництво, як одна з найдавніших форм господарської діяльності людей, акумулювало в собі народний досвід, світоглядні уявлення, звичаї і обряди, які, зародившись в давні епохи, у тих чи інших формах дожили майже до наших днів. Як слушно зауважив митрополит Іларіон (Іван Огієнко), “від самого народження аж до смерті людина жила в обрядах, то в своїх домових, то в обрядах публічних чи Святих. Добрі божества допомагали їй, але було багато й такого, від чого треба було боронитися. І так в умилостивленні богів добрих та в забезпеченні себе від злого проходило все життя людини”¹.

Традиція збирання трав зародилась ще в дохристиянську епоху, адже відомо, що на початкових етапах християнства церква виступала проти зільництва, оголошуючи трави “бісівським зіллям”. Збір трав на Поліссі, як і по всій Україні, супроводжувався різноманітними звичаями та обрядами і приурочувався до певних днів церковного календаря.

Навесні, напередодні Вербної неділі, збирали вербові гілки, які освячували в церкві. А прийшовши додому, били один одного свяченою вербою, приказуючи при цьому: “Не я б’ю – верба б’є, за тиждень Великдень. Від року до року, вербою по боку” (с. Маяки Луцького району Волинської області); “Не я б’ю – верба б’є, за тиждень Великдень. Дай, Боже, діждати, будемо скакати” (с. Вербна Володимир-Волинського району Волинської області); “Не я б’ю, верба б’є. За тиждень Великдень, за два та й нема, за сім та й зусім” (с. Межисить Ратнівського району Волинської області); “Вербна б’є, не я б’ю, крещона, свячона. Рости, як верба, будь здорова, як вода” (с. Глухи Старовижівського району Волинської області). Биття свяченою галузкою верби, відзначає С.Килимник, має на меті передати тому, кого б’ють, творчу розбуджену енергію та здоров’я. Свяченій вербі на Західному Поліссі приписувалася магічна сила. Нею вперше виганяли худобу на пасовище, кидали в купіль дитини, вважали оберегом від грозових хмар. Впродовж багатьох віків верба залишається в пошані серед українського народу, широко оспіваною у народній творчості. Мабуть це дало С.Килимнику привід зробити припущення, що “верба в давнину була тотемом українського, а може й всеслов’янського народу, цебто священним деревом”².

Покровителем рослинності в українців вважався св. Юрій (6 травня), який, згідно з народними уявленнями, “землю одмикає” і з цього дня починають зеленіти трави і розцвітати квіти. Однак, обряди, пов’язані із збиранням трав у цей день, в Україні збереглися менше. Зільницькі обрядодії на Юрія характерні для сербів, які в цей день вперше виходили збирати трави. Зібраним зіллям прикрашали себе, худобу, будівлі, посуд для молока і води тощо³. Про зв’язок Юрія з іншими зільницькими днями, зокрема святом Івана Купала, свідчить сербська пісня, у якій зображено розмову юрійовської квітки з купальською⁴.

Особлива роль у зільницьких обрядодійствах українців відводилася Симону Зілоту (Зілот, Злотник) (23 травня). П. Чубинський з цього приводу писав: “Селяни думають, що цілющу силу [травам] дає Зілот, і впевнені, що він розпоряджається рослинами”⁵. Це дало О.Воропаю привід висловити думку про існування у наших предків бога квітів і рослин, який з приходом християнства був замінений Симоном Зілотом. Не останню роль тут відіграла і народна етимологія: незрозуміле ім’я Зілот могло асоціюватися зі словом “зілля”⁶.

В день Симона Зілота відбувався перший збір лікарських трав, який мав локальне побутування в Україні. Крім Житомирської області, він частково охоплював Київську, Полтавську, Харківську, північ Чернігівської і Сумської областей, де побутовував ще в 20-х рр. ХХ ст.⁷

На Житомирському Поліссі в день Симона Зілота влаштовували обрядодійство під назвою “Семена Зелена” (так називали день Симона Зілота в народі). Це було жіноче свято і чоловіки на

нього не допускались. Вранці, до сходу сонця, групи жінок (сусіди, родичі) вирушали на луки і, розійшовшись поодиноці, збирали трави, серед яких мали обов'язково бути татарське зілля, кінський щавель, чорнобиль, м'ята. Всі трави зносили до однієї хати, накладали у великий казан, заливали водою, ставили у піч і варили. Напарене зілля виливали у дїжку і накривали рядном. Тоді молодиці підходили до найстаршої жінки і просили: “Кумасю, просимо, купайтеся ви перві”. Вона відповідала: – “Ні, ви перві купайтеся”, – і показувала на іншу жінку, – вона й починала купання. Купалися, як пише В.Кравченко, “по старшині”. Вилазили з дїжки – і на піч. Відразу ж подавали чарку горілки із зіллям: полином, коренем балабану і кінського щавлю. Як була материнка – теж туди клали. І “кривавник” – “щоб красні були, щоб крові набиратися”. Як всі скупалися, спостерігали одна за одною: котра жінка червона вилізла з дїжки – це на добре, а котра бліда, то тихенько поміж собою говорили: “Котиха чогось аж посиніла, мабуть умре”. Після купання сідали обідати. Кожна жінка приносила з собою щось із продуктів: сир, масло, сало, молоко та ін. Тут же, в хаті, поки парилося зілля, готували млинці і вареники. Обідаючи, співали різноманітних пісень, як-от, наприклад:

Споминайте, дівчата,
І ви того Мидвидя,
Що по полю походив,
А по лісі побродив,
Всякому дереві
Призьвіська приложив:
Що В'яс – Опанас,
А Дубочок – Яків,
А Биреза – Титяна,
А Осика – Оляна,
А Вильшина – Горпина,
А Вирба – Катерина.
Материнка – то материна,
А я – батьків син.
Материнку мати біла,
А я випросив.

Потому йшли до корчми, запрошуючи з собою всіх зустрічних. По дорозі співали і танцювали, намагаючись при цьому знайти калюжу і добре в ній забруднитись⁸. Побутування подібного обряду зафіксовано і в інших регіонах України, зокрема на Звенигородщині.

Як бачимо, незважаючи на те, що обряд “Семена Зелена” приурочений до християнського свята, він не має нічого спільного з християнством. О.Воропай пов'язує звичай святкувати Симона Зілоа із обрядами весняного очищення водою, а трави, що їх клали при цьому, на думку дослідника, мали завдання лише збільшити цілющу силу весняної води⁹. Рудименти давніх очищувальних обрядів водою бачить у цих звичаях і З.Болтарович. А громадський характер обрядодійства, – зазначає дослідниця, – дає підставу говорити про давність його походження¹⁰.

Багатою рослинною атрибутикою насичені Зелені свята. В суботу, напередодні Трійці, збирали “клевчання”. Квіти і трави для прикрашання (клевчання) хати і посвячення в церкві збирали дівчата. Вони рвали чебрець, любисток, полин, м'яту тощо. Хлопці йшли на рови та стави рвати айр (“лепеху”), який і до сьогоднішнього дня користується найбільшою повагою в поліщуків як зеленосвятське зілля. Українці поважають лепеху за приємний густий аромат від кореневищ і листя, який тривалий час наповнює житло. Господар із старшими синами заготовляли для клевання молоді деревця і гілки. До лісу йшли босоніж, “щоб дерево не всохло”. Рубали молоді берізки, запасалися гілочками клена, явора, липи, якими оздоблювали двір і оселю. Дослідник народного календаря Рівненського повіту В.Доманицький на початку ХХ ст. відзначав, що на Зелені свята з лісу привозять цілі фури молодих дерев. Зібрані квіти, трави і гілки дерев використовували для клевання подвір'я, житла, господарських будівель. По завершенні свят зілля прибирали, але не викидали. Берізки і гілки, якими прикрашали подвір'я, спалювали або кидали на воду, “щоб дощ ішов”. Клевчання, яким прибирали хату, зберігали у клуні, в коморі, на горищі до наступних Зелених свят і використовували для лікування різноманітних хвороб, вживали для обкурювання хворих пропасницею, клали під голову покійникові¹¹.

На Західному Поліссі, як і в сусідніх регіонах Холмщини та Підляшшя, на Зелені свята пастухи збирали квіти і трави, плели вінки і вішали їх на роги худобі. На Житомирському Поліссі це дійство носило назву “зеленого пастуха” і відбувалося на третій день або впродовж всіх трьох днів Зелених свят¹².

В перший день Зелених свят на Західному Поліссі існував звичай “Водіння Куста”, який до наших днів зберігся в с. Сварицевичі Дубровицького району на Рівненщині і був вперше зафіксований С.Кітовою, а фольклорист і етнограф О.Ошуркевич засвідчив факт його побутування майже до середини ХХ ст. в селах Сваловичах і Хоцуні Любешівського району Волинської області¹³.

Як бачимо, Зелені свята дуже добре сконцентрували у собі рослинні символи. Клечання дворів і жител молодими берізками, галузками клена і липи, квітами і травами, рядження у зелень дівчини пов’язані не тільки з культом рослинності, але й з культом предків і мотивами аграрно-магічного змісту. Зелені свята, на думку Б.Рибакова, були періодом закликання всіх сил природи з метою розквіту і дозрівання всього, що росло: хліба, дерев, плодів, ягід, трав для худоби, лікарського зілля¹⁴.

Широке загальноєвропейське побутування мало збирання лікарських трав на Івана Купала. За давніми повір’ями багатьох народів, дерева, квіти і трави в ніч на Івана Купала розмовляють між собою людською мовою і володіють чарівними властивостями та особливо цілющою силою, яку втрачають до 10 – 11 годин 7 липня. Регіональне поширення мав збір лікарських трав і в інші дні народного календаря. На Житомирському Поліссі, за свідченням В.Кравченка, трави збирали на “переплавну середу”, яка припадає на четвертий тиждень після Великодня. На Звенигородщині – в день Єрмія (14 травня), який вважався покровителем рослинності. В деяких місцевостях збір лікарських трав проводили перед Трійцею, на Маковея і Спаса¹⁵.

Звичай приурочувати збір лікарських трав до певних свят не позбавлений раціонального змісту. Як зазначають М.Носаль та І.Носаль, кількість діючих начал в лікарській рослині у різні періоди росту неоднакова, тому час збирання лікарських трав має істотне значення і приурочується до моменту найбільшого вмісту в них лікарських начал. Якщо використовується вся рослина або наземна частина, її збирають на початку цвітіння. Листя збирають переважно перед цвітінням. Корені і бульби заготовляють восени, після припинення сокоруху, або рано навесні. Насіння і плоди – в період їх повного досягання¹⁶. Як бачимо, українці володіли великим об’ємом раціональних знань про ту чи іншу рослину та її лікувальні властивості і збирали лікарські трави саме в той час, коли вони були найбільш цілющими.

Саме раціональні знання про ту чи іншу лікарську рослину, період і час їх збирання, якими володіли наші предки, і визначили звичаї, пов’язані із збиранням трав. За свідченнями В.Кравченка, зафіксованими на Житомирському Поліссі, “трави брати треба до 12 години, пізніше не можна, бо тіль пішла. Видно чоловіка – зілля не в поміч”. На Західному Поліссі найпомітнішими вважали ті трави, які, поки росли, не чули співу півнів. А такими бувають трави, що ростуть далеко від села. Тому й вибиралися за зіллям в ліси і на луки, задовго до сходу сонця і обов’язково “натщесерце”. Прийшовши на місце, промовляли: “Святий Авраам на зілля орав, а святий Ілля сіяв зілля, а матір Божа рвала, нам на поміч давала. Богородице Діво!”. Після цих слів приступали до збирання трав¹⁷. Аналогічні варіанти замовлянь, лише з незначними відмінностями у тексті, зафіксовані і в інших регіонах України.

Приступаючи до збирання трав, насамперед приносили жертву землі: “під первий корінець, як вирвеш, треба копійку положити, а як нема копійки, то хліба-солі. Заплатить тра землі”, – говорили мешканці с. Забріддя на Житомирщині¹⁸. Шматок хліба і грудку солі на Волині клали і під куц бузини, зриваючи її квіти для лікувальних цілей. З подібною жертвою зустрічаємося і при закладанні хати, коли під кутки (“вугла”) майбутньої будівлі клали гроші, хліб, зерна жита. Ця “будівельна жертва”, на думку А.Данилюка, служила в ідеології раннього родового суспільства компенсацією за зрубани дерева¹⁹. Подібно до “будівельної жертви”, гроші і хліб-сіль, що клали під корінець першої зірваної рослини, можна розглядати, як “збиральницьку жертву” землі.

Процес заготівлі трав регламентувався і певними застережними нормами – табу. Кожний, хто мав намір збирати трави, повинен був помитися. З.Болтарович вбачає в цьому пережиток давніх очищувальних обрядів водою. Обов’язково одягали чисту білизну. Існувала заборона на збирання лікарських трав “нечистим жінкам” (після пологів і в період місячних). За переконанням поліщуків, всі трави, зібрані такими жінками, погниють. Подібні вірування існували і в багатьох інших народів Сходу і Заходу. В ряді сіл Західного Полісся З.Болтарович зафіксувала ще суворіші заборони. Тут вважали, що лікарські трави можуть збирати лише старі жінки і дівчата-підлітки, але аж ніяк не молоді жінки (“які цвітуть”)²⁰. Крім того, зілляники повинні були вміти добре розрізняти різноманітні трави, знати, яке зілля давати жонатим, а яке неодруженим, яке чоловікам, а яке жінкам, адже, як писав В. Кравченко, “...є женське, а є мужчинське зілля. Мужчинське не цвіте, а женське з квітками”²¹. Одні трави потрібно було зривати тільки голіруч, а інші – лише з допомогою ганчірки. Кожна рослина має своє призначення і, за переконанням поліщуків, вимагає особливого ставлення до себе – відповідного пошанування. Тільки тоді вона зможе віддати людям свою цілющу силу.

Магічними властивостями наділялися трави, зібрані і в інші дні народного календаря. Майже на всій території Західного Полісся трави збирали напередодні Маковія та Спаса Великого. Крім городніх квітів, брали сон-траву, м'яту, полин (“чорнобиль”), дикий мак (“видюк”). Всі зібрані трави освячували в церкві. Традиція освячення трав на Маковія та Спаса, як і на Зелені свята, і тепер зберігається на Західному Поліссі. Посвячені трави зберігали впродовж року і використовували як оберіг, а також в поховальній та родильній обрядовості. М'яту, мелісу, любисток, рум'янок та інші трави клали у першу купіль дитини, щоб забезпечити їй здоров'я і щасливу долю. Майже на всій території досліджуваного регіону побутував звичай роздавати “квітку” – букетики із васильків, чорнобривців, “жовтляків”, м'яти та ін. трав і квітів на хрестинах. “Баба” поливала букетики горілкою і “вмивала” ними гостей. Потім всі присутні цілувалися між собою, “щоб любили дитину”. І лише після цього “баба” роздавала букетики. Їх забирали додому і купали в них дітей: хлопчика – якщо квітка з хрестин дівчинки, і дівчинку – якщо квітка з хрестин хлопчика. Це для того, щоб хлопці любили дівчат, а дівчата хлопців²².

Посвячені на Маковея і Спаса трави, клали під голову людині, що важко помирала; вистеляли труну і виготовляли подушку для мерців; робили амулети і носили на шії, як оберіг від лихоманки і “ходячих покійників”. З васильків плели вінки для померлих дівчат, клали під голову або в подушку померлим жінкам. За свідченням В.Кравченка, освячені васильки носили до церкви на Воздвиження і прикрашали ними хреста. А на Стрітіння обкладали ними громничну свічку, яку несли святити до церкви. Але найбільшим оберегом був свячений мак, особливо мак-видюк. Ним обсыпали хліви, щоб вберегти худобу від злих сил. Коли довго тривала посуха, певну кількість зернин маку (9 і більше) вкидали в криницю, “щоб дощ пішов”. Маком обсыпали будинок, в який “приходив покійник” і його могилу, примовляючи: “Тоді з могили встанеш і в хату увійдеш, як цей мак збереш”²³.

Як бачимо, збирання трав на Поліссі супроводжувалося різноманітними звичаями та обрядами, магічними діями і заборонами. Таке ставлення до рослинного світу пов'язане з тим, що наші пращури жили в гармонії з природою, завжди віддаючи їй належне пошанування. Як відзначає Б.Рибаків, головним, початковим в релігійних віруваннях давнього слов'янина-землероба було звернення до Природи, до макрокосму в усіх його проявах, так як саме від цього залежало його існування²⁴.

Наші пращури, як і інші стародавні народи, з великою пошаною ставилися до землі, як до матері-годувальниці. Земля уявлялась не бездушним предметом, а живою істотою, яка має свої відчуття. Тому, приступаючи до збирання трав, приносили жертву землі. Ця “збиральницька жертва”, на нашу думку, тісно пов'язана із культом родючості: хліб, сіль, гроші, покладені під корінець першої зірваної рослини, повинні були і надалі сприяти росту рослин.

Важливе місце при збиранні трав належало вербальній магії. Перш, ніж приступити до збирання трав, проказували певні замовляння. На Поліссі існувало глибоке переконання, що магічне слово, вимовлене на початку і звернене до якоїсь вищої субстанції, має велику чудодійну силу. Потрібно тільки вчасно і правильно його промовити. Збиральницькі замовляння не збереглися у своєму первісному вигляді і дійшли до нас із значними домішками християнських понять (звертання до святих), в той час як, наприклад, в бджільницьких і мисливських замовляннях простежуються залишки язичництва – звернення до зірок, води, землі тощо.

Збирання трав на Поліссі приурочувалося до певних днів церковного календаря, що є результатом трансформації язичницьких обрядодій під впливом християнської релігії. Лікарські трави збирали на Симона Зілоа, Івана Купала, в окремих місцевостях – на “переплавну середу”, Трійцю, Маковея і Спаса. Народний календар збирання трав склався з давніх часів. Після прийняття християнства він наклався на певні дні церковного календаря, а св. Зилот, Купало та інші святі перебрали на себе функції давніх язичницьких покровителів рослин.

Стійкість етнічних традицій простежується і в обрядовому використанні рослин, які були одним з найбільш поширених календарно-обрядових символів з активною життєвою функцією. З культом рослинності і мотивами аграрно-магічного змісту пов'язані зільницькі обрядодійства “Семена Зелена”, “Водіння Куста”, клечання жител і день “зеленого пастуха” на Зелені свята, освячення верби на Вербну неділю і різноманітних трав на Зелені свята, Маковея і Спаса.

Отже, збирання трав на Поліссі нероздільно пов'язане з формуванням, збереженням і культивуванням великого комплексу вірувань, звичаїв, обрядів, магічних дій і заборон, в яких знайшли відображення світоглядні уявлення народу.

¹Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С. 204.

²Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Кн. 2. – К., 1994. – С. 27, 29 – 30;

Доманицький В. Народний календар в Рівненському повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Львів, 1912. – С. 65.

³Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 262 – 263.

⁴Воропай О. Звичаї нашого народу. – У 2-х т. – Т. 2. – К., 1991. – С. 89.

⁵Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Юго-Западный отдел. – Т. II. – СПб., 1872. – С. 34.

⁶Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – С. 136.

⁷Гайдай М. Про зільницький обряд і сполучені з ним пісні // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 3. – С. 96.

⁸Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рилоського НАН України (далі РФ ІМФЕ). – Ф. – 15-3. – Од. зб. 156. – Арк. – 84 – 92; Ф. 16. – Од. зб. 70. – Арк. 5.

⁹Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – С. 136 – 137.

¹⁰Болтарович З. Народна медицина українців. – К., 1990. – С. 69.

¹¹Тишкевич Р. Зелені святки на Волинському Поліссі // Велика Волинь: Минуле і сучасне Волині: Тези. – Рівне, 1991. – С. 77; Доманицький В. Народний календар в Рівненському повіті Волинської губернії. – С. 71; Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості полішуків // Полісся України. – Вип. 1: Київське Полісся. – Львів, 1997. – С. 191.

¹²РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 74. – Арк. 13; Давидюк В.Ф., Аркушин Г.Д. Поліська дома. – Луцьк, 1991. – С. 26; Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 263.

¹³Кітова С. “Водіння Куста” на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 67 – 73; Ошуркевич О. Звичаї водіння Куста на Волинському Поліссі // Полісся: Етнікос, традиції, культура. – Луцьк, 1997. – С. 103 – 110.

¹⁴Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 701.

¹⁵Болтарович З. Народна медицина українців. – С. 70; Кравченко В. Г. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту // Праці Товариства дослідників Волині. – Т. 14. – Житомир, 1920. – С. 28; Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 55.

¹⁶Носаль М.А., Носаль І.М. Лікарські рослини та способи їх застосування в народі. – К., 1962. – С. 13 – 14.

¹⁷Кравченко В.Г. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту. – С. 28, 76, 145; Давидюк В. Зоряна вода. – Луцьк, 1993. – С. 16.

¹⁸Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді на Житомирщині. – С. 76.

¹⁹Данилюк А. Наша хата. – Луцьк, 1993. – С. 16.

²⁰Болтарович З. Народна медицина українців. – С. 68, 73; Беньковский И. Народный взгляд на “нечистую” женщину // Киевская старина (Далі: КС). – 1899. – Т. LXV. – № 6. – Отд. II. – С. 129.

²¹Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту. – С. 115.

²²РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 78. – Арк. 18.

²³РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 78. – Арк. 22; Беньковский И. Народные обычаи, приуроченные к “Спасу” / КС. – 1895. – Т. L. – № 7-8. – Отд. II. – С. 11 – 13; Його ж. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятию и верованию народа // КС. – 1896. – Т. LIX. – № 9. – Отд. I. – С. 245, 258.

²⁴Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – С. 133.